

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय *विवाह*

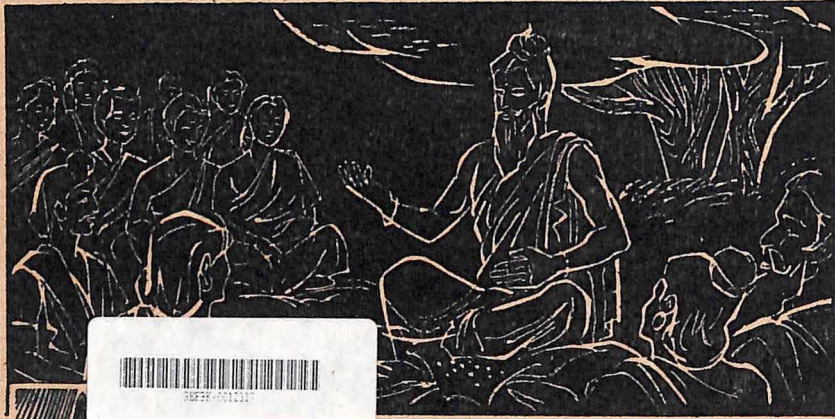
सं. क्र. *१५५१*

१९६२

गासी ठावें। तितुकें हळुहळु सिकवावें।
डावे। बहुत जन ॥ - श्रीसमर्थ

दिव्या गीर्वाणभारती

२०

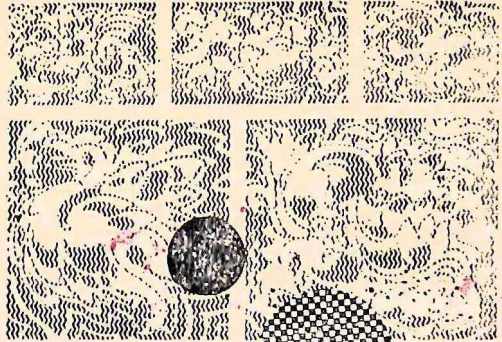
REFBK-0012317

वितरक : गोकुळ मासिक प्रकाशन

११९४ सदाशिव, पावन मारुती चौक, पुणे २

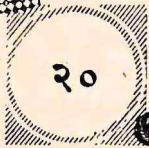
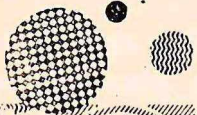

बराठी ग्रंथ
३४४८८
अनुक्रम

गण. स्वल्पत
वि: निबंध

क्रमांक २६६७ बों दि १४.३.६

दिव्या गीर्वाण भारती

* * *

ग. वि. अकोलकर

१२३९०

* * *

मूल्य ७५ नये पैसे

संपादक: अमरेश्व नाडगीळ

वोरा

REFBK-0012317

प्रा. लि.

३, राउंड विल्डिंग, काळबादेवी, मुंबई २

वितरक : गोकुळ मासिक प्रकाशन

११९४, सदाशिव पेठ, पुणे २

श्री : ३७८ [१०-६२]

माला-परिचय

*

(C) १९६२

वोरा अण्ड कंपनी
पब्लिशर्स प्रा. लि.

*
आवृत्ति पहिली :

शके १८८४

सन १९६२

*

व
१८९
श्रुत
पुस्तक
माला : २०

दर आठवड्याला एक नवे पुस्तक वाचकांच्या हाती देणारी ही पुस्तक-माला साधारणतः सर्वसामान्य वाचकांसाठी असून विशेषतः वरच्या वर्गातील शालेय विद्यार्थी व शिक्षक यांच्याकरिता आहे. यातून भिन्न रुचीच्या वाचकांनाहि भरपूर विविध माहिती, नवे विषय, काही मनोरंजन व उद्बोधन याचा लाभ व्हावा, अशी अपेक्षा आहे.

या पुस्तकासंबंधी -

'भाषासु मधुरा मुख्या दिव्या गीर्वाण भारती' असलेल्या संस्कृत भाषेचा सर्वसामान्य माणसांसाठी हा परिचय आहे. संस्कृत भाषेला येथे लावलेली ही सर्व विशेषणे कशी यथायोग्य आहेत याचे विवेचन या पुस्तकांत पानांची अल्प मर्यादा सांभाळून केलेली आहे, असे दिसून येईल. या पुस्तकावरून संस्कृत भाषेकडे आपली दृष्टि नि लक्ष वळले तरी याचे सार्थक झालेसे म्हणता येईल.

प्रकाशक :

अ. ल. गाडगीळ

वोरा अण्ड कंपनी

पब्लिशर्स प्रा. लि. कारितां,

३ राउंड विल्डिंग, मुंबई २

मुद्रक :

रा. गो. पाटील

ज्ञानेश्वरी प्रेस

८३८ सदाशिव पेठ

पुणे २.

आगामी पुस्तके :

२१. स्त्रियांचे सण-उत्सव
२२. पांढऱ्या जगातील काळ्या रात्री
२३. मराठी साहित्याचा कारभार
२४. अक्षर सुंदर वाचणे सुंदर
२५. खेळायचे-पण कोणासाठी !
२६. नंगा पर्वतावर स्वारी

पराग्री ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पमत.
अनुक्रम... ३४४८८ वि: ७५६
क्रमांक... २४४७ नों दि: १४-३-६२

दिव्या गीर्वाण भारती

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाण भारती ।

१. भारतजननी अमरवाणी :

संस्कृत साहित्यांतील काव्यभांडार आपल्या अलौकिक दीप्तीने रसिकांना प्राचीन कालापासून मोहवीत-गुंगवीत आले आहे. त्या भांडारांत सुभाषित-रत्नांचे तेज कांही आगळेंच आहे. त्या सुभाषितांची महती गातांना वरील पंक्तीत गीर्वाण भारतीचे वैभवहि तो सुभाषिताचा स्तोत्रपाठक अभिमानाने वर्णन करीत आहे. सर्व भाषांच्या सम्राज्ञी-पदावर विराजमान होणारी भाषा म्हणजे गीर्वाण वाणी, संस्कृत भाषा. तिच्यांत अमाप माधुरी आहे, कांही अवीट गोडवा आहे. तिचे लावण्य दिव्य आहे. गीर्वाण भाषेचे हे जयगान तिन्हाइताला नि अशिक्षितांना कदाचित् अहंकाराचे वाटेल. परिचय होण्यापूर्वी व सहवास लाभण्यापूर्वी पुष्कळ माणसांबद्दलहि आपले असेच गैरसमज असतात. तसेच संस्कृत भाषेबद्दल झाले तर नवल नाही. पण तिन्हाइताच्या बाबतींत ते क्षम्य ठरेल, स्वकीयांच्या बाबतींत नाही. म्हणून मनांत गैरसमजाला थारा मिळण्यापूर्वीच या 'भारतजननी' ची ओळख करून घेणे आपले कर्तव्य आहे.

'भारतजननी !' होय. संस्कृत भाषा ही भारताची जननी आहे—जन्मदात्री आहे. मानवी जीवनांत 'वाणी' चे महत्त्व असाधारण आहे. मनुष्याला वाणी नसती, बोलतां आले नसते, तर त्याच्या व पशु-पक्ष्यांच्या जीवनांत कांहीच फरक राहिल नसता. वाणी-भाषा

म्हणजे मनुष्याच्या मनाचा आविष्कार, बुद्धीचें नि भावनांचें प्रगटीकरण. 'वाङ्मनसि' व 'मनो वाचि—' वाचा मनामध्ये आणि मन वाचमध्ये प्रतिष्ठित आहे, असे एक वैदिक कवि सांगतो. वाणीमुळे समाज बनला, स्फुरलेल्या कल्पना वाणीमुळेच प्रगट होऊं लागल्या आणि सहकार्याने त्या साकार झाल्या. अशा रीतीने संस्कृतीला आरंभ झाला. वाणी अंतःकरणांतल्या भावना निर्विकार प्रगट करण्याचें साधन असल्याने ती हृदये जोडू शकते, तशी तोडू शकते. पण जी वाणी 'संस्कृता' आहे, सुंदर 'भावांचा फुलौरा' जिच्यावर आला आहे, ती केवळ प्रसन्नताच निर्माण करते; ती मनोहारिणीच केवळ बनते, असें मात्र नव्हे. भवभूतीने मधुर वाणीचें वर्णन असें केले आहे—

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सुनृतां वाचमाहुः ॥

उ. रा. ५-३१

सत्य नि मधुर भाषण म्हणजे एक कामधेनुच ! सर्व इच्छा ती पुरविते, दैन्य-दारिद्र्य दूर करते, सद्गुणांचा सुगंध दिशा-दिशांना पसरविते, पापांचा वीमोड करते. अशी वाणी म्हणजे सर्व मंगलांची जननी—असें सूत्र समजतात.

हें वर्णन संस्कृत भाषेलाहि लागू आहे. कारण भारतीयांना ती कामधेनु ठरली आहे. भारतीयांचा कीर्तिसौरभ तिच्यामुळेच सर्वत्र पसरला. भारतीयांच्या सर्व शुभ आकांक्षांची प्रेरक शक्ति तीच ठरली नि भारतीयांच्या अंतःकरणांतले मंगल, उदात्त भाव तिनेच धारण केले नि पोसले. ऋग्वेदांतील वागंभृणीय सूक्तांत वाणीने स्वतःचें वर्णन 'अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्'—'मीच सर्व राष्ट्र, सर्व संपत्तीचे, वसुदेवतांचें संगमस्थान' असें केले आहे. हा वाग्देवतेचा गौरव गीर्वाण वाणीलाच शोभून दिसेल.

भारताला आज जगांत प्रतिष्ठा आहे ती कशामुळे ? भारताला गेल्या शंभर वर्षांत स्वतःचा इतिहास घडवितां आला तो कशाच्या जोरावर ? दोन्ही प्रश्नांचें उत्तर एकच आहे. भारताची प्राचीनतम श्रेष्ठ परंपरा, भारताची उदात्त संस्कृति आणि या संस्कृतीचा आधार आहे संस्कृत भाषा ! म्हणून म. म. पोतदार एके ठिकाणीं म्हणतात—‘ आमच्याजवळ संस्कृताचा ठेवा नसता, तर आम्हांला जगांत विचारता कोण ? ’ आज आपण जे कांही आहोंत, तो संस्कृत भाषेचा व तिची जपणूक करणारांचा वरप्रसाद आहे. पॅरिस विद्यापीठांतील संस्कृतचे प्राध्यापक एम्. लुई रेनॉ यांनी अन्नमलई विद्यापीठांत केलेल्या भाषणांत (सन १९४८) म्हटलें होते कीं, ‘ संस्कृत भाषेंत जतन केलेला बौद्धिक, नैतिक व आध्यात्मिक वारसा भारताजवळ आहे. त्यामुळेच जग भारताला मान देतें व त्यावर प्रेम करतें. ’ संस्कृताच्या रूपाने जो अपरंपार संचिताचा ठेवा आपल्या वाढ्यास आला आहे, तसा जगांत कुठल्याच देशास नाही, असें म्हणण्यांत कुठलीच अतिशयोक्ति नाही. म्हणून संस्कृत भाषेचें रक्षण म्हणजे भारतीय संस्कृतीचें रक्षण नि संवर्धन असें म्हणतां येईल.

२. भारतीय संस्कृतीचा प्राण :

भारतीयांचा इतिहास तिथि-वार-शक यांची नोंद करून कुठेंहि लिहिलेला आढळत नाही. पण भारताचे वेद नि उपनिषदे, वेदांगे नि शास्त्रे, स्मृति व पुराणे, काव्ये, सूत्रे नि भाष्ये, सांख्य-मीमांसादि दर्शने, नाट्यादि शास्त्रे इत्यादि ग्रंथसंपदा इतकी विपुल आहे कीं ती पाहून ‘ अनन्तपारं खलु शब्दशास्त्रम् ’ हाच उद्गार मुखांतून सहज बाहेर पडावा. भारताचा सांस्कृतिक वारसा यांत सामावला आहे. एका प्रचंड मानवसमूहाला जीवनप्रवाहांत जें अनुभवाचें भांडार इस्तगत झालें,

त्यांच्या प्रज्ञेला नि प्रतिभेला जें दिसलें, विश्वाचें जें गूढ आकळलें, त्यांच्या पुरुषार्थी जीवनांत त्यांनी ऐहिक जीवनाचें सौंदर्य वाढविण्यासाठी व त्याचा रसास्वाद घेण्यासाठी जो पराक्रम केला—थोडक्यांत त्यांचें जें ज्ञान व विज्ञान, प्रेय व श्रेय होतें, त्या सर्वांचा समुच्चय कोठें असेल तर संस्कृत सारस्वतांत. तो निर्माण करण्यासाठी, त्याला जपण्यासाठी व त्याचें संवर्धन करण्यासाठी सहस्रावधि वर्षें सहस्रावधि व्यक्तींनी आपली जीवितें समर्पित केली होती. आपलें आजचें भारतीय जीवन—मग तें ग्रामांतलें असो की नगरांतलें असो, त्यावर उभे आहे. ' अग्निमीळे (डे) पुरोहितम् ' ही ऋग्वेदांतली पहिली ऋचा. त्याच अग्निदेवतेचें पूजन करून आजचा भारतीय भोजन करतो, त्याला साक्षी ठेवून गृहस्थाश्रमी बनतो. वेदांत वरुणाची पूजा आहे. आजहि त्याची पूजा होते. आपली शिव-पूजा नि विष्णु-पूजा यामागें हजारों वर्षांच्या परंपरा आहेत. कालिदासाच्या उमेनें केलेलें शिवपूजनाचें व्रत आजहि कुमारिका हरतालिकेच्या दिवशीं करतात. दक्षिणेंत जा वा उत्तरेस जा, वेदमंत्र त्याच स्वरोच्चारांत पठन केले जातात आणि महाभारत-भागवत-पुराणांच्या त्याच कथांचें सर्वत्र संकीर्तन चाट्ट असतें. कांही बाह्य आचार बदलले असतील; कांही कल्पना मागे पडल्या असतील; पण एकंदर गाभा कायम आहे. तो केवळ धर्मकल्पना व धर्माचार या बाबतींतच नव्हे तर आमची गृहरचना, मंदिररचना, वेशभूषा, आहार, उत्सव-समारंभ, नृत्य-नाट्यादि कला, साहित्यनिर्मितीबद्दल कल्पना, अशा जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत या प्राचीन विचारांचा, पद्धतींचा प्रभाव आहे. श्रुति-स्मृति-पुराणें यांनी आमचीं जीवनें घडविलीं जातात. त्यांतून जीवनाचे आदर्श भारतीय निवडतात. संस्कृत भाषा मागें पडली असेल; पण तिच्यापासून उद्भवलेल्या भाषांनी मूळ विचार-सरिता वाहती ठेवण्याचें काम केलेच. बहुजनांसाठीं देशी भाषांचें लावण्य प्रगट व्हावें,

त्यांत साहित्यसोनियांच्या खाणी उघडल्या जाव्यात, हें अगदीं स्वाभाविक होतें. पण या खाणींतलें अस्सल सुवर्ण मात्र संस्कृत वाणीच्या अगाध भांडारांतलेंच होतें. गीर्वाण भारतीचा अमर्याद कांचनसागर पाठीशीं नसता तर देशी भाषा अर्किचन व कळाहीन बनल्या असत्या. हें संस्कृतांतलें ज्ञानधन भारतीयांना प्राणभूत ठरलें आहे. संस्कृताचा परिचय नि अभ्यास भारतीयांना केवळ रिकामपणची करमणुक वा संशोधनाचें क्षेत्र वाटत नाहीं तें यामुलेंच. आपल्या 'साधना' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत रवीन्द्रनाथांनी उपनिषदांबद्दल बोलतांना म्हटलें आहे—“ पाश्चिमात्य पंडितांना आमचे महान् धर्मग्रंथ केवळ ऐतिहासिक जिज्ञासेचे व पुराण-वस्तु-संशोधनाचे विषय आहेत; पण आम्हांला मात्र ते सजीव वाटतात, प्राणद वाटतात. आणि पाश्चात्य विद्वान् जेव्हां त्यावर विशिष्ट लेवलें चिकटवतात, तेव्हां त्यांचें महत्त्व कमी लेखलें जातें, असें आम्हांस वाटल्यावाचून रहात नाहीं.....त्या महात्म्यांच्या अनुभूतींतून जे जिवन्त उद्गार व्यक्त झाले आहेत, त्यांच्या आशयाच्या ठाव सांचेवंद तर्कपद्धतींना कधींच लागवयाचा नाहीं. ” संस्कृत भाषामाउलीचें हें जीवनदायी स्तन्य किती व कसें प्राशावयाचें याचा ज्याचा त्याने विचार करावयाला हवा.

३. भारतीयांचें भावबन्धन :

एका आंग्ल कवीने घरांतील मातेचें स्थान वर्णन करतांना असें म्हटलें आहे कीं ती सर्वांच्या प्रेमभावनांचें केंद्र असते. घरांतील दूरदूर पांगलेल्या भावंडांत, भावां-बहिर्णीत एकोप्याचें बंधन निर्माण करण्याचें कार्य आई करते. भारताच्या बाबतींत नेमके हेंच कार्य गीर्वाण वाणीनें केलें आहे. अमक्या प्रादेशिक राज्याची भाषा अमुक, त्याच्या सीमा अमुक असे कितीहि वाद माजोत, संस्कृत भाषेबद्दल असा वाद नाहीं !

कारण ती सर्वांचीच आहे. भारतांत राजकीय दृष्ट्या ऐक्य नव्हते, तेव्हांदेखील भारत सांस्कृतिकदृष्ट्या एकच होता. ही एकता निर्माण केली संस्कृत भाषेने. भारतवासी उत्तरेस कैलासपर्वतावर असो की दक्षिणेस कन्याकुमारीच्या मंदिरांत असो, भारतांतील पूर्वपश्चिम व दक्षिणोत्तर टोकांना वसलेल्या तीर्थक्षेत्रांचें व या, दिशांना वाहणाऱ्या गंगेपासून कावेरीपर्यंत सर्व नद्यांचें नित्य स्मरण करीत असे. चार पुरी, चार धामें, वारा ज्योतिर्लिंगें या सर्वांच्या यात्रा तो करी आणि ती प्रेरणा त्याच्या नित्य स्मरणांत असलेल्या संस्कृत श्लोकांतून व त्यामागें असलेल्या पुराणकथांतून त्याला मिळे. भिन्न भाषी भारतीयांचीं हृदयें एकत्र सांधण्याचें भावनात्मक सेतुबंधनाचें कार्य या देशांत संस्कृत भाषा हजारों वर्षें करीत आली.

आपली भाषा बोलणारा मनुष्य आपल्याला 'आपला' वाटतो. भारतांतील विद्वानांना व पंडितांना एकत्र आणून विचार-विनिमय, ज्ञानाची देवाण-घेवाण करून अखिल भारतांत संस्कृतीचें एकजिनसी स्वरूप निर्माण करायला उपयोगी पडली असेल तर संस्कृत भाषा. काश्मीरांतील काव्यें केरळापर्यंत पोहोंचलीं, दक्षिणेंतलें तत्त्वज्ञान हरिद्वारापर्यंत पोहोंचलें, पैठणचे ग्रंथ काशींत मान्यता पावले, हे सारे संस्कृत भाषा होती म्हणून आणि आजहि तें कार्य चालू आहे. आजहि दक्षिण-उत्तर, बंगाल-मद्रास, म्हैसूर-मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र-गुजरात अशा दूरच्या नि जवळच्या राज्यांतील शास्त्री-पंडितांत दळण-वळण, शास्त्रचर्चा वगैरे व्यवहार चालतो, तो संस्कृतांतून. म्हणून पट्टाभिसीतारामच्या म्हणाले होते— "संस्कृताला मृत भाषा म्हणतांच यावयाचे नाही. एखादी भाषा मृत वा जिवंत ठेवणें हें आपल्याच हातीं असते. जे संस्कृताची उपेक्षा करतात, त्यांना ती मृत वाटावयाचीच." संस्कृत भाषेने भारतांत भावनात्मक ऐक्य साधलें होतें, ही गोष्ट विविध

राजकीय पक्षाचे पुढारी आजहि मान्य करतात. कम्युनिस्ट पक्षाच पुढारी प्रा. हिरेन मुकर्जी एका ठिकाणी म्हणतात— “ संस्कृत भाषेने भारताला एक सुंदर, मौल्यवान् वारसा दिला आहे. ” आणि मॅक्स मुल्लरच्या शब्दांत “संस्कृत ही जगांतील सर्वांत मोठी, अत्यंत विस्मयजनक व परिपूर्ण भाषा होय. ” संस्कृत भाषा हें एकता निर्माण करण्याचें एक सुंदर साधन होतें आणि या भाषेच्या द्वारा ज्या संस्कृतीचा प्रसार झाला तिने मानवी प्रगतीला मोठा हातभार लावला आहे. मानवी मनाच्या विकासाला एक विशाल क्षेत्र मिळवून देण्याचें कार्य या भाषेने केले आहे. संस्कृत भाषेला भारत-जननी वर म्हटलें आहे तें या अर्थानेहि सार्थ आहे. संस्कृत भाषेने केलेले संस्कृति-संवर्धनाचें कार्य पाहावयाचें असेल तर प्राचीन काळी तिने केलेल्या ‘ विश्वसंचारा ’ चें विहंगमावलोकन केलें पाहिजे.

४. संस्कृत भाषेचा विश्वसंचार :

प्राचीन भारताचें पूर्व व पश्चिम जगाशी सतत दळणवळण चालू होतें ही गोष्ट आतां इतिहासकार मान्य करतात. त्याचा परिणाम असा झाला कीं पूर्वेस इंडोनेशिया, जावा, सुमात्रा या बेटांच्या पलिकडे जाऊन दक्षिण अमेरिकेंतील पेरू-मेक्सिकोपर्यंत, उत्तरेस हिमालयापार रशियांतील सैबेरियापर्यंत व पश्चिमेस इटली-रोम-अथेन्सपर्यंत भारतीय संस्कृति, तिच्या विद्या व कला यांचा प्रसार होत राहिला. आपला उदात्त विचार सर्वत्र फैलवावा व सर्व जग ‘ आर्यमय ’ — शुद्ध, पवित्र भावनेनें भारलेलें, विश्वांतील गूढ रहस्याचा शोध घेणारे-बनवावें ‘ कृष्वन्तो विश्वमार्यम् ’ ही मुळीं त्या वेळच्या भारतीय आर्यांत आकांक्षा होती. राष्ट्रपति डॉ. राधाकृष्णन् यांनी म्हटल्याप्रमाणें—“ संस्कृत साहित्याचा प्रभाव केवळ आपल्याच देशावर पडला आहे असें नव्हे तर

आशियांतील इतर देशावरहि पडला आहे. संस्कृत साहित्य एका अर्थी राष्ट्रीय असलें तरी तें तत्त्वतः वैश्विक-सार्वजनीन आहे. म्हणूनच तें संस्कृतीच्या अभ्यासकांचें लक्ष वेधून घेऊं शकलें. ”

संस्कृत भाषा व तिच्यांतील तत्त्वज्ञान आणि भारतीय धर्म व संस्कृति यांचा प्रभाव प्राचीन काळांत इतर देशांवर कसा पडला हें पाहणें जसें मनोरंजक तसेंच स्फूर्तिप्रद आहे. ग्रीकमधील तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारावर उपनिषदांची फार मोठी छाप आहे. थेल्स (इ. स. पू. ६००) हा तत्त्ववेत्ता सृष्टीची उत्पत्ति जलापासून झाली असें म्हणतो, तर हिराक्लेटस सर्व अग्नीपासून निर्माण झालें व त्यांतच विलय पावणांर असें म्हणतो. हा विचार छांदोग्य उपनिषदांत आहे.

प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटीस व त्याचा शिष्य प्लेटो यांच्या विचारावरहि असाच पगडा दिसतो. एक ब्राह्मण तत्त्ववेत्ता अथेन्समध्ये आला होता, असें एका ग्रीक लेखकाने लिहून ठेवलें आहे. प्लेटोने दिलेल्या रूपकांवर उदा. आत्मा हा रथी व इंद्रिये हे घोडे, तसेच आत्म्याला देहाचें बंधन आहे हा विचार, त्याची चातुर्वर्ण्यपद्धति यावर भारतीय विचारांची छाप स्पष्ट आहे. तो स्वतः भारतांत वा त्याच्या सीमालगतच्या प्रदेशांत येऊन गेला असावा, असेंहि कांहींचें म्हणणें आहे. वैदिक धर्मानंतर पुढें आलेला भारतीय धर्म म्हणजे बुद्ध धर्म. याचा ख्रिश्चन धर्मावर मोठा प्रभाव पडला आहे असें युरोपिय पंडितांचें मत आहे. युरोप व भारत याच्या दरम्यानच्या प्रदेशांत ज्या असीरियन, बाबिलोनियन, मिसर वा पार्शियन इत्यादि संस्कृति उदयास आल्या त्यावरहि भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव होता. अर्थात् भारतवाणी त्या त्या प्रदेशांतील लोकांना समजत असल्या-वाचून हें घडणें अशक्य आहे.

आशियाची मनोभूमि भारतीय विचारधारांनी समृद्ध झालेली आहे.

तक्षशिला व नालंदा येथील विद्यापीठांत एका टोकाला चीन व दुसऱ्या टोकाला सिंहलद्वीप येथून विद्यार्थी येत. ते बुद्धधर्माबरोबर संस्कृत व्याकरण, न्याय, वेदान्त हीं शास्त्रेहि शिकत. जैन व बुद्ध धर्माचे ग्रंथ आरंभी जरी मागधी व पाली या लोकभाषांत रचले गेले तरी पुढे संस्कृतांतच ते लिहिले जाऊं लागले. ह्युपनसंगने लिहून ठेवले आहे कीं त्या वेळचे-सातव्या शतकांतील-बुद्ध पंडित संस्कृतांतूनच वादविवाद करीत. अनेक जैन व बौद्ध शिलालेख संस्कृतांत आहेत.

धार्मिक ग्रंथाप्रमाणेंच लौकिक शास्त्रावरील ग्रंथ हिंदु पंडित लिहित. आर्यभट्ट व ब्रह्मगुप्त यांचे ज्योतिषविषयक ग्रंथ; चरक, सुश्रुत, वाग्भट यांचे वैद्यकविषयक ग्रंथ; यांचा अरेबियांत व पर्शियांत प्रसार झाला होता. बगदादच्या खलिफांनी संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरें करविलीं होतीं. मोगल दरबारांत ही परंपरा चालू होती.

भारतीय चालीरीतींचा व संस्कृतीचा प्रसार अतिपूर्वेकडे व पश्चिमेकडेहि आढळतो. द. अमेरिकेंतील मेक्सिको येथें एक गणेशाची मूर्ति सांपडली आहे. त्या लगतच्या पेरूदेशांतील काव्यरचना रामायण-महाभारताप्रमाणें आहे. युरोपमधील आर्मेनियांत कृष्णभक्तीचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होता. लिथुआनियांतील कितीतरी नद्यांचीं नांवें तापी, नर्मदा, यमुना व सरस्वती यांच्या नांवांशीं जुळणारीं—ताप्पी, नेर्बुदी, नेमुना, खोवती अशीं आहेत. जावा व सुमित्रा बेटांतील हिंदुमंदिरें तर प्रसिद्धच आहेत. बुद्धजातक, पंचतंत्र व शुकसप्तति या ग्रंथांतील कथांनी तर चीन, जपान, रशिया, स्पेन, स्वीडन इत्यादि देशांत व भाषांत प्रवेश करून तेथील लोककथांत त्या एकजीव झाल्या आहेत.

सारांश, भारत हा एक संस्कृतीचें महान् केन्द्रबिंदु होता. सागरी व खुस्कीच्या मार्गाने जगांतले अनेक विद्वान् व व्यापारी भारतांत येत, तसेच

भारतांतलेहि परदेशीं जात. भारतीयांच्या या अनिरुद्ध संचारामुळे भारतीय संस्कृतीचें तेज सर्वत्र पसरत होतें आणि हें सर्व गीर्वाण-वाणीच्या माध्यमांतून चालत होतें.

५. भाषासु मुख्या :

आज जगांतल्या भाषांच्या उगमस्थानाचा जेव्हां शोध घेतला जातो, तेव्हां मागे जाण्यासाठी निश्चित आरंभबिन्दु म्हणून वैदिक संस्कृतचाच उपयोग होतो, ही गोष्ट लक्षांत घेतली तर आपल्या या भाषेची प्राचीनता लक्षांत येईल. संस्कृत, ग्रीक व लॅटिन इत्यादि भाषांतील साम्य लक्षांत घेऊन आर्यांच्या मूळ भाषेचा शोध करण्याचा व ज्या भाषेपासून या भाषा जन्मल्या त्या भाषेचा शोध पंडित करीत आहेत. त्या भाषेला इण्डो-युरोपियन, इण्डो-ट्युटॉनिक वगैरे नांवें ते देत आहेत. पण तो सर्व तर्काचा व संशोधनाचा विषय आहे. इतिहासाची निश्चित साक्ष ही की संस्कृत भाषा आर्य बोलत; तिच्यांत त्यांनी आपलें 'अपौरुषेय' वाङ्मय ग्रथित करून ठेवले आणि ध्वनि व उच्चार या दृष्ट्या ही भाषा परिपूर्ण आहे. डॉ. मॅकडोनेल हा संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहासकार म्हणतो—“ संस्कृत भाषेतील मूळाक्षरें सर्व वर्णोच्चारांचीं यथार्थ व पूर्ण चिन्हें आहेत, एवढेच नव्हे तर त्यांची रचना शुद्ध शास्त्रीय तत्त्वांवर केली आहे, ती अशी की प्रथम साधे ऋस्व दीर्घ स्वर, नंतर संयुक्त स्वर आणि त्यानंतर वेगवेगळ्या वागिंद्रियांच्या स्थानास अनुसरून केलेले व्यंजनांचे वर्ग दिले आहेत. ” युरोपियन लोकांना विज्ञानयुगांत प्रवेश केल्यावरहि सर्व ध्वनि पूर्णपणें व्यक्त करतां येत नाहींत अशीच मूळाक्षरें वापरावी लागतात याबद्दल त्या लेखकाने खेद व्यक्त केला आहे.

६. प्रादेशिक भाषांची जननी :

आज भारतांत वोल्ल्या जाणाऱ्या तमिळ, तेलगू, मल्याळी व

कन्नड या चार भाषा फक्त द्रविडीयन आहेत. बाकी सर्व संस्कृतापासून निर्माण झालेल्या आहेत. काळाच्या ओघाने संस्कृतपासून अपभ्रंश, पाली, मागधी, महाराष्ट्री व शौरसेनी इत्यादि भाषा निर्माण झाल्या व त्यापासूनच पुढे सिंधी, हिंदी, बंगाली, अवधी, गुजराती व मराठी भाषा निर्माण झाल्या. त्यामुळे भारतीय भाषांच्या विकासाला मूळ आधार संस्कृतचाच आहे.

७. हृदयाची एकता :

एकोणिसाव्या शतकांत जेव्हां राजा राममोहनराय, स्वामी दयानंद, जांभेकर-चिपळूणकर या मातवर पंडितांनी देशी भाषांत ज्ञानसंपत्ति आणण्याच्या प्रयत्नाचा श्रीगणेशा केला तेव्हां त्यांनी प्राकृत भाषांची मधली पायरी गाळून संस्कृताकडे धांव घेतली व आपल्या प्रांतीय भाषा तेजस्वी, सकस, अर्थवाहक बनविण्याची दिशा दाखविली. याचें कारण प्राकृत भाषा खऱ्या अर्थानें 'मृत' झाल्या होत्या. ना बोलीत, ना लेखनांत त्यांना अस्तित्व उरलें होतें. उलट संस्कृत भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनाची, भाषण-व्याख्यानांची अखंड परंपरा त्यांच्या पाठीशी होती. त्या अमर झऱ्याचें तेजस्वी पयःपान करून त्यांची बुद्धि सतेज व वाणी सुसंस्कृत बनली होती. आजच्या या प्रादेशिक भाषांत शें. ६० ते ७० शब्द संस्कृत तत्सम-जसेच्या तसे घेतलेले वा तद्भव-संस्कृतापासून निर्माण झालेले आहेत. त्या त्या भाषेत आढळणारे हे संस्कृत शब्द विद्वानांनीं मुद्दाम घुसडलेले नाहींत. आपापल्या कल्पना, भावना, विचार प्रगट करतांना त्यांचीं प्रतीकें वा चिन्हें म्हणून हे शब्द येतात. त्यामुळे ते सजीव आहेत, ती ती भाषा बोलणारांच्या मनांत ते एकरूप होऊन गेले आहेत. मराठींत असलेलेच शब्द गुजराती, बंगाली, हिंदी भाषेत कां आढळावेत? याचें उत्तर सोपें आहे.

भारतांतील सर्व प्रदेशांत जीवनाविषयी विचार, धार्मिक व्रते, आचार, सांस्कृतिक सण, उत्सव या बाबतीत समानता आहे. हिलाच सांस्कृतिक समानता म्हणतात. संस्कृत भाषेतील मनु-याज्ञवल्क्यादि स्मृति, रामायण, महाभारत, भागवत हीं पुराणें, उपनिषदें, गीता हे तत्त्वज्ञानादि ग्रंथ यांच्या आधारेंच सर्व भारतीय प्रदेशांत विचार होतो, आचार घडतात, काव्य-नाटके लिहिलीं जातात. थोडक्यांत सर्व भाषांचें म्हणजे त्या बोलणाऱ्यांचें हृदय एकच आहे. त्या हृदयाचें स्पंदन व स्फुरण होतें तें गीर्वाण भारतीमुळें.

तमीळ, तेलगू, मल्याळी व कानडी या भाषा संस्कृत भाषेपासून निर्माण झाल्या नाहीत हें खरें, पण त्या भाषांतहि शें. ५०-६० शब्द संस्कृतच आहेत. त्या भाषा बोलणाऱ्या लोकांत हिंदूंचा भरणा मोठा. त्यांची धार्मिक संस्काराची भाषा संस्कृत. नृत्य-गायन-कलांत केरळ म्हैसुरादि प्रदेश पुढें. त्या कलावरील मूळ ग्रंथ संस्कृत. इ. स. १९३६ सालीं बंगलोर येथील भाषणांत महात्मा गांधींनी ही गोष्ट फार चांगल्या तऱ्हेने स्पष्ट केली. त्यावेळीं श्रीमती रामन् यांच्या हिंदी भाषणाचा कानडी अनुवाद वाचण्यांत आला. त्यांत 'सभा, संमेलन, अध्यक्ष, स्वागत, संघ, प्रेमी, भक्त' इत्यादि शब्द होते. हे सारे संस्कृतच. कानडींत नित्य वापरांत पाण्यासाठीं 'नीरु' (संस्कृत नीर) हाच शब्द आहे.

८. पारिभाषिक शब्द :

भारतीय भाषांत पारिभाषिक शब्द संस्कृतांतूनच घेतले आहेत व घेतले जातात. याचें कारण या वेगवेगळ्या शाखांत भारताने एके काळीं पुष्कळ प्रगति केली होती. त्या प्रगतीची साक्ष त्या त्या विषयावरील संस्कृतांतले ग्रंथ आपणांस देतात. संस्कृत भाषा हा आपल्या गौरवमय भूतकाळाचा बिल्वरी आरसा आहे.

आज नवी नवी शास्त्रे पाश्चात्य देशांत निर्माण झाली आहेत. त्यासाठी नवी परिभाषा—शास्त्रीय कल्पना व्यक्त करणारे शब्द आपणांस लागतील. ते संस्कृत भाषाच आपणांस पुरवूं शकेल. डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांनी राष्ट्रभाषा प्रचार संमेलनांत (इ. स. १९४१) ही गोष्ट निःसंदिग्धपणें मांडली होती. “साधारण शब्दोंके अतिरिक्त ऐसे पारिभाषिक शब्द जो हिन्दीमें प्रचलित नहीं हैं, वे संस्कृतके आधारपरही लिये जा सकते हैं, क्योंकि उनका वही रूप अधिक परिचित हो सकेगा और जल्द हो सकेगा।” असे त्यांचे उद्गार होते. हे तत्त्व आपल्या संविधानकांत—राज्यघटनेंत समाविष्ट करण्यांत आलें आहे. आजहि उपस्थिति, प्रश्नपत्र, उत्तरपत्रिका, गुणपत्रक, नियमावलि, परिवर्तन, वैज्ञानिक, मनोविज्ञान, आदानप्रदान असे कितीतरी शब्द संस्कृताने दिलेले सामान्य भाषासांच्या तोंडीं वसून गेले आहेत. नवे शब्द निर्माण करण्याचें सामर्थ्य म्हणजेच ‘प्रसव-शक्ति’ संस्कृत भाषेंत कशी अपूर्व आहे, याचा विचार पुढें येईलच.

९. संस्कृत भाषेचें शब्दभांडार :

संस्कृत भाषेइतकी विपुल शब्दसंपदा अन्य भाषेंत नाही. भाषेच्या व्यवहारांत शब्दांचा नाण्यांसारखा उपयोग असतो. विचार-भाव-विनिमयाचें तें साधन असतें. तुम्ही बाजारांत गेला नि एकच अघेली तुमच्याजवळ असेल, तर तुम्ही कांही नेमक्याच वस्तु खरेदी करूं शकाल. बरें समजा, शंभर रुपयांची नोट तुमच्याजवळ आहे, आणि कोठें मोड मिळाली नाही तरीहि हात हलवीत परत यावें लागेल. मनांतल्या कल्पना व्यक्त करायला समर्पक शब्द भाषेंत असणें व त्या शब्दांतून योग्य तोच—जो सांगावयाचा आहे तोच—अर्थ व्यक्त होणें, हें भाषेच्या श्रीमंतीचें लक्षण आहे. एखादी स्त्री वा पुरुष घरांत काम करतांना घालावयाचाच

पोशाख जर बाहेर कामाला जातांना, खेळावयाला जातांना वा समारंभाला जातांना घाटून जाऊं लागले तर तें दारिद्र्याचें लक्षण मानलें जाईल. भाषेतहि भिन्नभिन्न अर्थच्छटा दाखविणारे अर्थवाहक शब्द नसतील तर तेंच दारिद्र्य दिसेल.

या दृष्टीने संस्कृत भाषा केवढी संपन्न व समृद्ध आहे ! तिच्या खजिन्यांत मोहरा, रुपये, अघेल्या, पावल्या, चवल्या—सर्व तऱ्हांचीं नाणीं आहेत. भाषेत एवढी शब्दांची विविधता आहे याचा अर्थ ती बोलणाऱ्यांनी त्या त्या वस्तूंचें फार सूक्ष्म, मार्मिक व चोखंदल निरीक्षण केलें होतें; त्या वस्तूबद्दल त्यांच्या मनांत वेगवेगळ्या प्रसंगांत व संदर्भांत विविध कल्पना-तरंग निर्माण झाले होते, विविध भावना त्यांनी अनुभवल्या होत्या. त्या सर्व यथार्थपणें, अचूकपणें व्यक्त करण्याचें त्यांनी प्रयत्न केला व तो सफल झाला, कारण त्यांनी योजलेले शब्द रूढ होऊन वसले. शब्द हे कल्पनेचें प्रतीक व कल्पना हें अनुभवाचें सार. विशाल शब्दसंपत्ति हें जीवन समृद्ध व प्रगत असल्याचें लक्षण आहे.

१०. समानार्थी विपुल शब्द :

संस्कृत भाषेतील शब्द-संपत्तीचीं कांही उदाहरणें आपण पाहूं या नि वरील म्हणणें पडताळून पाहूं या. आपण ज्या 'पृथ्वी'वर राहतों, त्या पृथ्वीला किती नांवें असतील ? ती महान् आहे म्हणून तिला 'मही' व 'मेदिनी' म्हणतात, विशाल आहे म्हणून 'भूमि' म्हणतात, आपणां सर्वांचें जीवन ती धारण करते म्हणून 'धरा, धरित्री, धरणि' अशींहि तिला नांवें आहेत. सूर्यमालेत ती फिरत असेल, पण आपल्या व्यवहाराच्या दृष्टीने ती 'स्थिरा' व 'अचला' च आहे. पाणी व अन्य औषधी रस तिच्या पोटांत मिळतात, म्हणून तिला 'रसा' हि संबोधतात. नानाविध वृक्षसंपत्ति, सस्यसंपत्ति, रत्नसंपत्तीचें

ती आगर म्हणून तिला 'वसुधा, वसुंधरा, वसुमती' हीं वैभवसूचक नांवे आहेतच. तिचा अफाट विस्तार लक्षांत घेऊन तिला कुणी 'अनन्ता' व 'ऊर्वी' म्हणावयास तयार आहेच. तुमचे आमचे सर्व अपराध ती पोटांत घालते, तिला आपण पायदळीं तुडवतो, तिच्यावर नाना प्रकारे घाण टाकतो, हे सर्व ती सहन करते म्हणून ती 'क्षमा', 'क्ष्मा', 'सर्वसहा' म्हणून ओळखली जाते. याखेरीज 'ज्या, कु, क्षोणी, अग्नि' हीं तिला नांवे आहेतच. सत्तावीस नक्षत्राप्रमाणे पृथ्वीलाहि सत्तावीस नांवे आहेत. शिवाय पुराणकथांच्या आधारें कवि तिची 'विष्णुप्रिया', 'विष्णुपत्नी', अशी स्तुति करील, ती वेगळीच !

या पृथ्वीच्या अंगार्शीं लडिवाळपणें खेळणारा हा सागर पाहा. इंग्रजींत तो तुम्हांला 'सी', 'ओशन' व काव्यांत 'द ब्ल्यु', 'द वाटर्स' या चार स्वरूपांतच बहुधा भेटेल. पण संस्कृतमध्ये किमान त्याला पंधरा नांवे आहेत. सिंधु, समुद्र व सागर हीं त्याचीं मामुलीं नांवे. तो जलाचा अमाप साठा म्हणून उदधि, जलधि, पयोनिधि, अम्मो-निधि, अधिः किंवा उदन्वान् ! शिवाय जलवाचक अन्य शब्दावरून तुम्ही त्याला अर्णव, तोयनिधि वगैरे नांवे देऊं शकाल तीं वेगळींच ! सर्व नद्यांचा तो स्वामी म्हणून त्याला सरित्पति, नदीपति, अपांपति या पदव्या आहेतच. जलचार प्राण्यांचा पालनकर्ता तोच म्हणून 'यादः पति' हा त्याला किताब. सागरांत रत्नें, मोतीं, प्रवाळ इत्यादींची केवढी विपुलता ! मग त्याला 'रत्नाकर' म्हणावयास हवेच. त्याच्यावर उठणाऱ्या तरंगांच्या मालिकांनी तो शोभून दिसतो, मग त्याला 'ऊर्मिमालिन्' म्हटलें तर गैर काय ? लक्ष्मीचा पिता, तेव्हां विष्णूचा सासरा म्हणून मिरवण्याचा मान त्याचाच !

आतां जरा गगनाला गवसणी घालतां येते का पाहूं या. समुद्राला

पंधरा (अर्थात् त्याची पंचवीस सहज होतात) तर आकाशाला नावें सोळा. बरोबर आहे, षोडश कलांनी युक्त अशा चंद्राचें तें विहारस्थान ना ! पण खुद्द चन्द्रवाचक शब्द वीस आहेत. चन्द्र, चन्द्रमा हे आपल्या नित्य परिचयाचे. तो रात्रीचा पति म्हणून निशापति (वा रजनीनाथ) म्हणून सर्वांना ठाऊक आहे. रात्रविकासी कमलांना तो फुलवितो म्हणून ' कुमुदबांधव ' ; त्याच्या किरणांतून अमृतधारा स्रवतात म्हणून सुधांशु वा सुधाकर; त्याच्यावर हरिणासारखी वा सशासारखी आकृति (कलंक) दिसते म्हणून तो मृगांक, मृगलांछन, शशिन् वा शशधर; त्याच्या किरणांतून औषधी-वनस्पतींना जीवन मिळतें म्हणून आपण त्याला औषधीश म्हणणारच ! आणि त्याच्या किरणांची धवलता व शीतलता लक्षांत घेऊन त्याला जर शुभ्रांशु, हिमकर, हिमांशु हीं नावें दिलीं नाहींत, तर त्यावर अन्याय नाहीं का होणार !

रात्री प्रकाशणाच्या व तेहि सूर्यापासून उसनें तेज घेऊन लोकांना सुखविणाऱ्या परप्रकाशी व क्षयी चंद्राचें हें वैभव तर प्रत्यक्ष सूर्यमहाराजांची काय गोष्ट ! ' सूर्य आत्मा जगतः तस्थुषश्च '—सूर्य हा स्थावर-जंगमांचा आत्मा आहे, असा श्रुतीनीच त्याचा महिमा गायिला आहे ! त्या सूर्याचे वाचक सदतीस शब्द आहेत. त्यांत किरणवाचक शब्दांना कांही प्रत्यय जोडले, पुराण-कथांच्या आधारें त्याचा महिमा वर्णिला तर त्यांची संख्या ३७ वरून ७३ सहज करतां येईल. हा केवळ शब्दचमत्कृतीचा भाग नाही. आमच्या जीवनाला प्रेरणा देणाऱ्या त्या दिव्य तेजावद्दल किती चिंतन झालें होतें, याची ही साक्ष आहे. सूर्याला ' द्युमणि ' म्हणण्यांत किती काव्य आहे ! त्याला ' सप्ताश्व '—ज्याच्या रथाला सात घोडे आहेत, (म्हणजे सूर्यामुळे सात वार होतात) हें सांगण्यांत केवढी मौज आहे ! ' उष्ण-रश्मि ' व ' चंडालय ' हा तर

त्याचा स्वभावच ! पण त्याच्या किरणांतील रंगांची मेघ-पटलांवरिल व सागर-ल्हरीवरिल जादुगिरी पाहून त्याला ' चित्रमानु ' म्हणण्यांत त्याचा यथार्थ गौरवच नाही काय ? त्याला ' हंस ' म्हणण्यांत जशी काव्यमयता आहे, तसेच त्याला ' मरीचिमाली ' म्हणण्यांत केवढे नाद-माधुर्य आहे !

या देदीप्यमान सूर्य-चंद्राची, अनन्त, अम्बर व गभीर सागराची गोष्ट बाजूला ठेवा. ' केस ' ही तर क्षुद्र गोष्ट आहे ना ? (बाकी प्राणिमात्रांचें देहसौंदर्य खुलविणाऱ्या केसांना क्षुद्र लेखणें हा गुन्हाच होईल !) पण संस्कृत भाषिकांनी त्याची ' केस ' चांगली हाताळली आहे. त्याच्या केसास यत्किंचित् धक्का लागूं दिला नाही ! तुमच्या शरीरावर असतील तर त्यांना ' तनूरुह ' म्हणा वा रोम, लोम म्हणा. अंगांतून गोड शिरशिरी जाते तेव्हा त्यांची ' रोमांच '—रूपाने आपल्याला आठवण होते. ते तुमच्या मस्तकीं असतील तर त्यांना ' कुन्तल ', ' कच ' वा ' चिकुर ' म्हणावयाचे. वाऱ्याने भुरभुर उडणारे कुरळे असतील तर त्यांचें नांव ' अलक ' वा ' चूर्णकुन्तल ' आणि कपाळावर त्यांच्या बटा आल्या तर ते होतात ' भ्रमरक '—तुमच्या मुखकमलावर भ्रमराप्रमाणें लुब्ध झालेले ! स्त्रियांनी नीट जुळवून त्यांची रचना केली तर त्यांचें नांव ' कबरी ' ; पुरुषांच्या बाबतीत मात्र ' शिखा ' किंवा ' चूडा '. तीनपेडी सर्पाच्या आकाराची रचना कराल तर त्याला शब्द ' वेणी ' ; पण व्रतस्थ राहून त्यांची आवाळ कराल तर मात्र त्यांच्या होतात ' बटा ' वा ' सटा ' ! आहे कीं नाहीं कीस काढण्याचा प्रकार !

तुम्ही ' वन ' सृष्टींत जा, ' तरु-वल्ली ' ची शोभा पहा, त्यांच्या-वर रुंजी घालणाऱ्या भ्रमरांशीं बातचीत करा किंवा ' काव् काव् '

करणाच्या कावळ्यावर रागवा, प्रत्येकजण दहापंधरा पद-नामांचीं विरुद्धे घेऊन तुमच्यापुढे येऊन ठाकेल. संस्कृत भाषेच्या एकूण शब्दसंपत्तीचा विचार पुढे करूं.

११. लाघव आणि अर्थगौरव :

केवळ शब्दांच्या संख्येमुळे भाषा संपन्न ठरत नाही. वेगवेगळ्या अर्थच्छटा त्या शब्दांतून व्यक्त व्हाव्यात व त्यामुळे अर्थाचा नेमकेपणा वा अचुकपणा साधला जावा, हे सामर्थ्य आपण वर पाहिलें. पण शब्दांचे वा भाषेचे दुसरें सामर्थ्य व सौंदर्य शब्दांच्या सुटसुटीतपणांत व 'लाघवां'त असतें. 'लाघव' म्हणजे कमीतकमी वा साध्या शब्दांनी पुष्कळ अर्थ व्यक्त करतां येणें. पिपासा, जिज्ञासा, चिकित्सा हे शब्द पाहा; प्रेक्षणीय, रक्षणीय, वांछनीय, यांच्या अर्थाची फोड करून पाहा; रसज्ञ, शास्त्रविद्, मंत्रकृत् हे समास उलगडून पाहा; या एकेका शब्दांत किती खोल अर्थ आहे व शब्दांची केवढी काटकसर आहे ! संस्कृतांतली समासपद्धति-त्यांतहि बहुव्रीही समास यामुळे हें शब्दलाघव व शब्दकौशल्य विशेष साधतें. 'प्रियदर्शन', 'मितभावी', 'त्र्यम्बक' नि 'चन्द्रशेखर' या शब्दांतहि केवढा अर्थ सामावला आहे पहा !

१२. आविष्कारांची विविधता :

पण भाषेत शब्दांपेक्षां वाक्याला महत्त्व अधिक. एकच अर्थ अनेक प्रकारच्या शब्दयोजनांनी व्यक्त करतां यावयाचें सामर्थ्य भाषेत असावें लागतें. बोलणारा मनुष्य कोणत्या मनःस्थितीत आहे वा स्वभावप्रवृत्तीचा आहे याचीहि छटा त्यांत व्यक्त करतां आली तर फारच चांगलें. 'समोर एक वठलेलें झाड आहे' हें रुक्षपणें— 'रुक्षो वृक्षस्तिष्ठत्यग्रे' असें कठोरपणें, जणु दांतओठ खात सांगतां येतें, तर 'नीरस तरुहिह विलसति पुरतः' अशा करुणकोमलतेनेहि सांगतां येईल. एका

शब्दासाठी—उदा. जन्मस्थान, उगम—अनेक समानार्थी शब्दांची योजना करून, वाक्ये लहानमोठी करून, त्यांच्यांत तोल राखून डौलदार व श्रवणसुभग रचना कशी करतां येते, हें पहावयाचें असेल तर नमुन्या-दाखल बाणभट्टाच्या कादंबरीतील पुढील परिच्छेद पाहा. चन्द्रापीडाने अतिमनोहर 'अच्छोद' नांवाचें सरोवर पाहिलें आणि त्याच्या मनांत विचार आला, 'आपण सौंदर्याची परिसीमा पाहिली.' हा विचार सांगतांना बाण लिहितो—

अद्य परिसमाप्तं ईक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम् ।

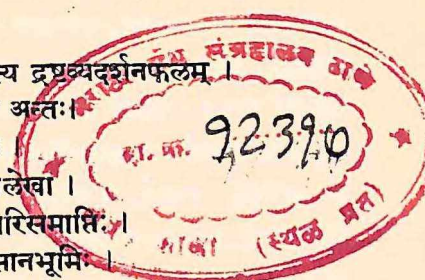
आलोकितः खलु रमणीयानां अन्तः।

दृष्टः आल्हादनीयानां अवाधिः।

वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा ।

प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः।

विलोकिता दर्शनीयानां अवसानभूमिः।

या सहा वाक्यांत 'सुंदर वस्तूंची पराकाष्ठा पाहिली' हा एकच अर्थ, पण प्रत्येक वाक्यांत त्यासाठी योजलेले शब्द किती वेगळे ! त्यांच्या अर्थच्छटा व नादळटा वेगळ्या ! शब्दसौंदर्याची व त्याच्या कुशल उपयोगाची ही चरम सीमाच जणू !

१३. प्रसवशीलता :

भाषेचा उपयोग लोकांना परिचित कल्पनांप्रमाणें अपरिचित, नव्या कल्पना व्यक्त करतां येण्यासाठीं हि व्हावा लागतो. भाषेच्या प्रसवशक्तीची-नवनव्या शब्दांना जन्म देण्याच्या सामर्थ्याची ती एक कसोटी आहे. या बाबतींत संस्कृत भाषा कोणत्याच भाषेला हार तर जातच नाही, पण तिची बरोबरी कुणी करूं शकत नाही. संस्कृतमध्ये उपसर्ग व प्रत्यय यांची रेलचेल आहे. त्यामुळें एका धातूवरून दोन-तीनशे शब्द सहज तयार होऊं शकतात. एका 'हृ' धातूपासून आहार, विहार,

संहार, अपहार, प्रत्याहार, परिहार, उपहार, समाहार, व्यवहार, प्रहार आणि उद्धार हे बारा शब्द तर आपण सहज वनवतों व त्यांतील एखाददुसरा शब्द वगळला तर बाकीचे नित्य आपल्या वापरांत आहेत. हीच गोष्ट आप् (मिळवणें) या धातूची. प्राप्त, पर्याप्त, समाप्त, व्याप्त हीं कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें; व्याप्ति, समाप्ति, प्राप्ति हीं नामें, अप्राप्य, दुष्प्राप्य, प्राप्तव्य, व्यापक हीं विशेषणें; असा केवढा तरी पसारा आहे. पुनः हेच शब्द समासांत घेतले तर ? जलविहार, निराहार, फलाहार, अल्पोहार, मनुष्यसंहार, द्रव्यापहार, राष्ट्रेद्धार, संकटपरिहार व मर्मप्रहार हे तर जणू मराठीचे हक्काचे म्हणून आपण उपयोगांत आणतो. संस्कृतमध्ये असलेल्या जवळ जवळ २००० धातूंना जर वेगवेगळे उपसर्ग व प्रत्यय जोडले आणि एखाद्याच नामांशी वा विशेषणांशी या उपसर्गघटित वा प्रत्ययघटित शब्दांचा समास केला तर ८४,९६,२४,३०० (म्हणजे जवळ जवळ पंच्यांशी कोटी) शब्द संस्कृतमध्ये तयार होऊं शकतात असें गणिताच्या हिशोबानें प्रा. नी. र. व्हाडपांडे यांनी दाखवून दिले आहे. ही विलक्षण प्रचण्ड संख्या पाहिली कीं—

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।

व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥

या सुभाषिताची आठवण होते. या सुभाषितांत ' भारती ' हा शब्द शारदादेवीला उद्देशून असला तरी त्याचा अर्थ ' वाणी भाषा ' असाहि आहेच !

१४. अनेकार्थता :

संस्कृत शब्दांचा अचूकपणा व त्यांची प्रसवशीलता हीं आपण पाहिलीं. त्यांचा लवचीकपणा वाक्यरचनेंत कसा दिसतो, हेंहि आपण

पाहिलें. संस्कृत शब्द दुसऱ्या एका दृष्टीने लवचीक आहेत. एकाच शब्दाचे संदर्भानुसार विविध अर्थ घेतां येतात. उदा. 'सूत्र' शब्द. त्याचा अर्थ सुताचा धागा असेल, तार वा दोरी असा असेल, कमलनालांतील तंतू असेल, ब्राह्मणांच्या गळ्यांतील जानवे असेल, नाटकाचें कथानक असेल किंवा थोडक्या-मोजक्या शब्दांत सांगितलेला नियम असेल ! 'संस्थान' याचा मराठी अर्थ संस्थानें नष्ट झालीं असलीं तरी सर्वांना ठाऊक आहे. पण या एकाच संस्कृत शब्दाला समूह वा टीग, आकृति, रचना, चव्हाटा, चिन्ह व मृत्यु इत्यादि बारा अर्थ आहेत. 'पत्र' शब्दाचा तुम्ही वाटल्यास झाडाचें पान हा अर्थ करा, पोष्टाने पाठवाक्याचा 'लिहिलेला कागद' अर्थ करा, पक्ष्याचें 'पंख' अर्थ घ्या, बाणाच्या टोकाला लावलेलें पीस समजा, तरवारीचें 'पातें' समजा, एखादें 'वाहन' हा अर्थ घ्या कीं अंगाला रंग, मेंदी लावण्याची क्रिया समजा ! हीं गंमत तुम्हांला अन्य भाषेत आढळावयाची नाही. संस्कृतशब्दभांडारांत एका अर्थीं अनेक शब्द, एकाच शब्दाचे विविध अर्थ आढळतात. त्यामुळें वाटेल त्या वृत्तांत रचना करणें सोपें झालें आहे आणि श्लेष व उत्प्रेक्षा अलंकारांचा थाट कवींना दाखवितां आला आहे.

१५. सूत्रमयता-सारगर्भता :

संस्कृतमधील शब्दाप्रमाणें वाक्येहि मोजक्या शब्दांत विपुल अर्थ धारण करूं शकतात. संस्कृत भाषेची ही 'सूत्रमयता' सुविख्यात आहे. आचारांचे नियम सूत्रबद्ध झाले, तसेच भाषाशास्त्रांचेहि. तत्त्व-ज्ञानाच्या कल्पनाहि सूत्रांत ग्रथित झाल्या, गणितशास्त्रांतहि तेंच घडलें. 'सूत्र' शब्दाची व्याख्या आहे—

स्वल्पाक्षरं असंदिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभं अनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

अक्षरें थोडीं, पण अर्थ स्पष्ट, आशय (सार) खच्चून भरलेला, अनेक अंगांनी (शब्दांशब्दांतून) ज्याचा विस्तार होऊं शकतो, ज्याच्यांत अर्थ लावतांना अडथळा येणार नाही व जें निर्दोष आहे, अशा वचनाला ' सूत्र ' असें नांव सूत्रकारांनी दिलें आहे. सूत्राच्या सूत्रमय व्याख्येचा हा विस्तार ! व्याकरण, न्याय, मीमांसा, वेदान्त, धर्मशास्त्रें इत्यादि शास्त्रांतील सूत्रमयता त्यांतील पारिभाषिक शब्दांसाठीं आपण घटकाभर बाजूस ठेवूं, पण आपल्या परिचयाचे जे महाकवि व नाटककार आहेत, त्यांच्या श्लोकांत सुभाषितरूपाने, अर्थान्तरन्यासाने आलेलीं सूत्रमय वचनें किती मनोहर आहेत ! वाल्मीकि मुनींचें ' विक्रवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते । ' (जो पौरुषहीन असेल तोच दैवावर भरंवसा टाकतो.) हें वचन, व्यास महर्षींचें ' आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः । ' (आपणच आपले त्राते, आपणच आपले शत्रु) हें वचन, किंवा कालिदासार्ची ' किमिव हि मधुराणां मंडनं ना कृतीनाम् । ' (जातीच्या सुंदराला कांहींहि शोभते.), ' यशोधनानां हि यशो गरीयः । ' (यश हेंच जीवनसर्वस्व मानणाऱ्यांना यश, अब्रू प्राणाहून श्रेष्ठ वाटते.), ' याच्ञा मोघा वरमधिगुणे ना धमे लब्धकामा । ' (गुणी माणसाने मागणीला नकार दिला तरी चालेल, परंतु पूर्ण होत असेल तरी निकृष्ट माणसाजवळ मागणी करूं नये.)

नको अनुग्रह अधमाचा मज त्याहुन घाटे बरी

गुणवंताच्या घरीं निराशा-शल्य तिचें ना मना ! (कुसुमाग्रज)

हीं वचनें, किंवा ' तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते । ' (पराक्रमी व्यक्तीचें वय पहावयाचें नसतें.) हें वचन, ' गुणिषु न च लिंगं न च वयः । ' (गुणी माणसाचें लिंग व वय बघत नाहींत.), ' वृद्धास्ते न विचारणीय चरिताः । ' (वृद्ध लोकांच्या वर्तनावदल विचार करूं नये.), ' यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः । ' (ज्याप्रमाणें स्त्रियांच्या बाबतींत

त्याचप्रमाणें सभ्यतेच्या वावर्तीतहि लोक दुष्ट असतात.) हीं भवभूतीचीं वचनें, किंवा 'सेवाधर्मः परम गहनो योगिनामप्यगम्यः।' (सेवाधर्म अत्यंत अवघड आहे. योगी लोकांनाहि 'तो समजत नाहीं.) अशासारखीं शेकडों सुभाषितें किती सारगर्भ, अर्थगर्भ आहेत !

१६. शारदेच्या मंदिरांत :

गीर्वाण भाषेंतील शब्दसंपदा अशारीतीने डोळे दिपविणारी आहे खरी, पण तेवढ्याने संस्कृत शारदेच्या वैभवाची कल्पना कशी येणार ? एखाद्या व्यापाऱ्याच्या तिजोरीतील सोन्यारुप्यांचे गोळे व नोटांचीं पुडकीं पाहून त्याचें खरें वैभव समजत नाही. त्यासाठीं त्याच्या प्रासादतुल्य निवासांत व त्या भोवतालच्या रम्य उपवनांतच फेरफटका करायला हवा. संस्कृत शारदेच्या भव्य मंदिरांत प्रवेश करूनच तिचें दिव्य लावण्य, तिची ती अलौकिक प्रभा पाहावयास हवी. चला तर त्या मंदिराकडे. मंदिरापाशीं येतांच मधुर वीणासंकार आपल्या कानावर येऊं लागले आहेत. कुणी तरी तिचा भक्त तिचें स्तवन करीत आहे. स्वर मोठे गोड आहेत, एका.

सुधाकर-सुधाकराच्छरदभास्वरा भास्वरा-

श्रितक्रम-विपश्चिका-क्वणन-सादरा सादरा ।

विरिञ्चिनधमोहना गमविशारदा शारदा

मदीय-रसनाङ्गणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

चंद्राच्या सुधाधवल किरणांप्रमाणें निर्मल दन्तकान्तीने जिची प्रभा खुल्ली आहे, जिच्या गानमाधुरींत स्वर-मेळांची अपूर्व लीला प्रत्ययास येत आहे, वीणावादनांत जी दंग आहे, ब्रह्मदेवालाहि आपल्या अलौकिक लावण्याने जिने मोहिनी घातली आहे, जी वेद-विद्यांत विशारद आहे, अशी ती प्रेमळ शारदा माझ्या रसनांगणांत-जिव्हाप्रावर विराजमान होवो.

कवीची ही प्रार्थना किती मधुर आहे !

आणि त्या मागोमाग हे तितकेच श्रवणसुभग पद्य ऐका.

आशासु राशी भवदङ्गवल्ली-
भासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दित-शारदेन्दु
वन्देऽरविन्दासन-सुन्दरि त्वाम् ॥

शुभ्र-धवल कमलाच्या आसनावर विराजमान झालेल्या त्या सौंदर्य देवतेला कवि आवाहन करून प्रणाम करीत आहे. तिचा धवलिमा किती प्रभावी ! दशादिशांना तिच्या देहलतिकेचें लावण्य गोळा झालें नि त्या लावण्यापुढें क्षीरसागर दाती तृण धरून आला ! तिच्या मुख-वर मन्द स्मित झळकलें नि त्या कान्तीने शारदीय चन्दमा लज्जित झाला !

केवढा विशाल आहे हा सभामंडप ! रसिकांची, भक्तांची, ज्ञात्यांची नि मुमुक्षूंची एकच दाटी झाली आहे. एका वाजूला कवि-श्रेष्ठ रसिकांची मार्गप्रतिक्षा करीत आहेत. कारण त्यांना ठाऊक आहे की आपली रचना एखाद्या नृत्यांगनेप्रमाणें जरी ' सालंकारा, सु-पद-विन्यासा, सु-वर्णमयमूर्ति ' असली तरी रसिकांवाचून तिचें जीवन व्यर्थ आहे. त्यांना ठाऊक आहे—

ख्यातिं गमयति सुजनः सुकविर्विदधाति केवलं काव्यम् ।
पुष्णाति कमलमम्भो लक्ष्म्या तु रविर्नियोजयति ॥

पाणी कमळाला जन्म देऊन त्याचें पोषण करतें, पण रविकारांचा स्पर्श झाल्यावरच त्याची कान्ति खुलते. तद्वत् कवि कितीहि चांगला झाला तरी काव्यरचना करून ठेवील, त्याला प्रसिद्धि मिळते ती सहृदय सज्जनांकडूनच !

या कवि-मंडलांत ' श्लोकत्वं आपद्यत यस्य शोकः ' असा आदि-कवि वाल्मीकि लव-कुशांकडून रामायणी कथा ऐकवीत असलेला

तुम्हांला दिसेल; पांचवा इतिहासरूप वेदांचा निर्माता कृष्णद्वैपायन आढळेल; बृहत्कथेचा कर्ता गुणाढ्य नजरेस पडेल; भास-कालिदास, भारवि-भवभूति, बाण-सुबन्धु, दण्डी-दिवाकर आणि जयदेव-जगन्नाथ असे कितीतरी महाकवि आहेत; गद्य-प्रबंधकार आहेत; नाटककार आहेत आणि चैपूकार आहेत.

तुम्हांला दिलीप-रघु-अज आदि भूपालांच्या भव्योदात्त चरिताचें गुण-गान ऐकावयाचें असेल तर तें पहा तिकडे 'रघुवंशा'चें विमल यश गायिलें जात आहे. 'यशः शरीरे भव मे दयालुः' अशी त्या सिंहाला प्रार्थना करणारा व गुरु-धेनूच्या रक्षणासाठीं पार्थिव देहाचा त्याग करणारा राजा दिलीप तेथें उभा आहे. गुरुदक्षिणेसाठीं धन मागावयास आलेल्या कौत्साला विन्मुख पाठवावयाचें नाहीं म्हणून इंद्रावर स्वारी करण्यास सिद्ध झालेली रघूची मूर्ति पलिकडे उभी आहे. पुष्पमालेच्या आघाताने प्रिय पति-पुत्रांचा जिला निरोप घ्यावा लागला त्या लाडक्या इन्दुमतीसाठी शोक करणारा 'मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः' असे उदास विचार करणारा अज तेथें शोक करीत बसला आहे. पुष्पक विमानांत बसून लंकेहून परत येतांना सीतादेवीला विमानांतून पृथ्वीची शोभा वीर रामचन्द्र दाखवीत आहे. पलिकडे त्याच कर्वाची जी कलाकृति जर्मन महाकवि गटे मस्तर्का घेऊन नाचला त्या 'शाकुंतला'चा प्रयोग सुरू आहे. शकुन्तलेचें लावण्य पाहून 'दूरीकृताः खलु गुणै सधानलता वनलताभिः' (वनांतल्या वेलींनी आपल्या रूप-गुणांनी नगरांतल्या उद्यानांतील काळजीपूर्वक वाढविलेल्या वेलींना मागे सारलें बरं का !) असें म्हणणारा दुष्यन्त राजा, 'अर्थोहि कन्या परकीय एव'—'कन्या धन परक्याचें' म्हणून स्वतःच्या मनाचें समाधान करून घेणारे तात कण्वमहर्षि आणि 'जृंभस्व सिंह जृंभस्व, दन्तांस्ते गणाधिष्यामि'—'हे सिंहाच्या पोरा, जबडा उघड तुझा,

दांत मोजू दे तुझे ' म्हणून सिंहाच्या छाव्याशीं मस्ती करणारा सत्व-शाली बाल ' भरत ' तुम्हांला तेथें आढळतील.

कालिदास हा बोलूनचालून सरस्वतीचा कण्ठमणि ! तुम्हांला तासन्-तास तो गुंगर्वाल. म्हणून मोह आवरून पुढें चला. 'अपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ' (पाषाणांनाहि पाझर फुटले आहेत, वज्राचें हृदय विदीर्ण झालें आहे,) असा सीतावियोगानंतर पंचवटीच्या दर्शनाने झालेला प्रभु रामचंद्राचा शोक नि ' हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबंधः ' ही त्याची आर्त किंकाळी भवभूतीच्या उत्तररामचरितांत तुम्हांला ऐकायला मिळेल आणि कुश-लवांच्या विनयमधुर पराक्रमाचें दर्शन तुम्हांला तेथें घडेल. मित्र-प्रेमाच्या उदात्त त्यागाची व चातुर्यपूर्ण पण न्यायशील राजनीतीची कथा तुम्हांला ऐकावयाची असेल तर मुद्रा-राक्षसाच्या प्रयोगाला चला. तो चन्दनदास नि ते अमात्य राक्षस आणि आर्य चाणक्य तुम्हांला तेथें भेटतील. तुम्हांला वीररसाची आवड असेल तर हा ' वेणीसंहारा ' चा प्रयोग पाहा. अश्वत्थामा नि कर्ण यांचें वाग्युद्ध जुंपलें आहे. कर्णाच्या वाग्वाणाने विद्ध झालेला अश्वत्थामा ' सेयं जातिः परित्यक्ता ' म्हणून त्रागाने आपलें यज्ञोपवीत तोडीत आहे, तर आपल्या जन्माचा उद्धार केला म्हणून खवळलेला अंगराज कर्ण ' दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ' — ' जन्म कोणत्या कुली ठरवितें दैवच मनुजाचें । पराक्रमाची ध्वजा उभविणें हातीं माझ्या असे ॥ '—असे वाणेदार उद्गार काढीत आहे !

नाट्यदर्शनांत मन रमल्यावर बाणभट्ट नि दण्डीचें क्षेत्र केव्हां पुसणार ! हिमालयाच्या पावन परिसरांत भू-स्वर्गाच्या दिव्य सीमेवर घडलेली कादंबरी महाश्वेतांच्या दिव्य प्रेमाची धीरोदात्त कथा ऐकावयाला बाणभट्ट उत्सुक आहे. वाटेंत तो जाबालींच्या तपोवनाचें नि अच्छोद

सरोवरांचें दर्शनहि आपणांस घडविणार आहे. त्या शेजारी दंडी ' दहा धाडशी राजकुमारां ' ची कथा कधीं भारतांत तर कधीं सागर-पार, कधीं कोंबड्यांची झुंज चालू असलेल्या खेड्यांत तर कधीं भव्य नगरांत नेऊन आणि आपल्या ' पदलालित्याने ' तुमचा प्रवासाचा शीण हरण करीत तुम्हांला सांगावयास अधीर आहे.

संस्कृत शारदेचें हें दालन फारच विस्तीर्ण दिसतें. श्रीहर्षाची पावन नलकथा ऐकली नाही, माघाची ' शिशुपाल-वधकथा ' श्रवण केली नाही, भारवीने वर्णिलेली किरातार्जुनाची ' युद्धस्य कथा रम्या ' ऐकून घेतली नाही, भर्तृहराच्या वैराग्यशतकाचें व नीतिशतकाचें पारायण केलें नाही तर त्यांना कांही राग येणार नाही, गणना आपलीच अरसिकांत होईल. पण तुम्ही अरसिक नाही. तुमचे कान भागिरथीच्या तीरावर पापप्रक्षालनासाठीं तिचें अमर स्तोत्र रचणाऱ्या कविराय जगन्नाथाच्या श्रवणकोमलवर्ण राणीकडे लागले आहेत. कविरायांची ती मधुर वाणी ऐकायला अमर-वृन्दाह भ्रमरांप्रमाणे तेथें गोळा झाला आहे. पंडितराय रुद्र कंठाने गंगामैथ्याला आवाहन करीत आहेत—

इयं सा ते मूर्तिः सकलसुरसंसेव्य सलिला

ममान्तः संतापं त्रिविधमय तापं च हरताम् ।

माते, अखिल सुरवर तुझ्या शीतल जलाचें सेवन करतात, माझ्या हृदयांतील त्रिविध ताप मग ते कां बरें शांत करणार नाहीत !

भागिरथी ही त्रिभुवनाची माता. जगदुद्धाराचें तिला वेड ! रसिकराय सांगतात—

समुत्पत्तिः पद्मा-रमण-पद-पद्मा-मल-तला-

न्निवासः कंदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने ।

अथायं व्यासंगो हतपतितनिस्तारणविधौ

न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगतः ॥

रमा-रमण श्रीविष्णूंच्या विमल अशा चरण-कमलापासून तुझा जन्म आणि मदनांतक श्रीशिवांच्या भव्य जटाकलापांत तुझे निवासस्थान; अशी दिव्य-स्वर्गीय सुखस्थानें सोडून तूं जगतीतलावर आलीस, कारण जे दीन-पतित आहेत त्यांना तारण्याचें कार्य करण्यांतच तुला आनन्द, तोच तुझा छंद. मग माते, तुझा हा महिमा जगांत कां बरें जागृत राहणार नाही !

कविराय पुनः पुनः माता भागिरथीला एकच विनंती करीत आहेत—

मनोहरोत्तुंगचलत्तरंगा गंगा ममांगान्यमली करोतु ।

त्यांचा निरोप घेऊन आतां खुशाल त्यांच्या ' भामिनीविलासां ' तील शांत-करुण वा अन्योक्ति उल्लासांत रमून जा.

गीर्वाण शारदेच्या मंदिरांत ठायीं ठायीं नवरसांचीं कारंजीं थुईथुई नाचत आहेत. शारदेचें वाहन असलेल्या मयूराच्या मनोहर पिसाव्याच्या शोभेची तुम्हांस तीं आठवण करून देत आहेत. आणि कुठें अर्थ-बोधासाठीं तुम्ही अडखळला तर त्यांचें रहस्य उलगडून दाखवायला मल्लीनाथासारखे साहायक उभे आहेत. त्यांच्या कलाकृतीचा कस कसा पारखावा हें सांगायला भामह नि मम्मट, दण्डी नि अभिनवगुप्त यासारखे काव्यगुणांची, रसांची नि अलंकारांची चर्चा करणारे विदग्ध टीकाकार उभे आहेत. कोणाच्या कृति द्राक्षाफलासारख्या स्पर्शकोमल व सुलभ-रस आहेत, तर कुणाच्या नारीकेलफलाप्रमाणें वर कवच कठिण, पण आंत मात्र अवीट माधुरी असलेली अशी आहेत. सामान्यतः संस्कृत साहित्य म्हटलें कीं या कविवृन्दांचीच आठवण होते. कारण त्यांनी रसिकांचीं मनं पिढ्यान्पिढ्या भारलीं आहेत.

त्या पल्लिकडे चला. अनेक शाखांचे आचार्य आपणाला भेटतील.

नाट्यशास्त्राचे प्रणेते भरत मुनि तेथें आहेत; राजनीतीचे आचार्य चाणक्य ' कौटिलीय अर्थशास्त्र ' घेऊन बसलेले आहेत; वैद्यकाची चिकित्सा करणारे चरक नि सुश्रुत आहेत; भूमितीवरील शुल्व-सूत्राची रचना करणारे गणितज्ञ आहेत. संस्कृत मन्दाकिनीचा ओघ बंदिस्त घाटांतून नेणारे व्याकरणाचे आचार्य पाणिनि पलिकडे ' अष्टाध्यायी ' च्या सूत्रांचें विवरण शिष्यांना करतांना तुम्हांला दिसतील. पृथ्वीच सूर्या-भोंवती फिरते, म्हणून दिवस-रात्र होतात, हें कोपर्निकसच्या आधीं चारशें वर्ष सांगणारे ज्योतिर्विद् भास्कराचार्य सुकन्या लीलावतीस बीजगणित शिकवीत आहेत, वास्तु-शिल्पासाठीं मार्गदर्शन करण्यासाठीं ' मानसार ' रचना करणारे आचार्य आहेत आणि समाजशास्त्राची दीक्षा देण्यासाठीं मनु, याज्ञवल्क्य, पराशर, नारद हे स्मृतिकार सिद्ध आहेत.

आणि या बाजूला पुराणिक मंडळी व्यासपीठावर आसनस्थ आहेत. कृष्णभक्तीचें दिव्यामृत प्राशन करावयाचे असेल तर शुकमुनींच्या मुखांतून स्रवणारें भागवत ऐका; अनेक शास्त्रांची माहिती हवी असेल तर अग्निपुराण ऐका; पद्मपुराण आहे, ब्रह्मपुराण आहे, शिवपुराण आहे तसेंच विष्णुपुराण आहे, स्कन्द, गरुड पुराणें आहेत, तसेंच भविष्यपुराण आहे. ब्रह्मर्षींच्या नि राजर्षींच्या रोमहर्षक कथा त्यांत श्रवण करायला मिळतील; नाना मन्वन्तरांतील आचार-धर्म समजतील; सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या विविध कथा व परमेश्वरी अवताराच्या गाथा कळून येतील.

आणि पलिकडे उच्च व्यासपीठावर चौदा विद्या अधिष्ठित आहेत. ऋग्वेदादि चतुर्वेद, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गांधर्ववेद आणि स्थापत्यवेद हे चार उपवेद आणि छन्द म्हणजे वृत्तशास्त्र, कल्प, ज्योतिष, निरुक्त, शिक्षा आणि व्याकरण हीं सहा वेदांगें— मिळून या चतुर्दश विद्या. भारतीयांच्या सर्व जीवनाचा, ज्ञान-विज्ञानाचा त्या आधार. भारतीयांची

ज्ञानसंपत्ति मुख्यतः वेदांत व त्यांच्या अंती असलेल्या आरण्यक-उप-निषदांत. पाश्चात्य ज्ञाते या उपनिषद्विचाराचें चिंतन करण्यांत मोठा आनन्द मानतात. कारक उपनिषदांत मानवी आत्म्याचें व विश्वात्म्याचें चिंतन आहे. जीवनाच्या सत्य स्वरूपाचा, झालेल्या साक्षात्काराचा तो उद्गार आहे.

या उपनिषदाच्या ऋषीला ज्ञानचक्षूषींनी विश्वाचें रूप कळलें तें असें—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यचिद् धनम् ॥

हें सर्व जग या जगांतील स्थिरचर ईश्वराने व्यापलें आहे. तेव्हां त्याला अर्पण करण्याच्या बुद्धीने सर्वांचा उपयोग घ्या. कुणाच्याहि धनाचा लोभ धरूं नका.

भारतीय संस्कृतीतला हा एक थोर विचार आहे. विश्वाच्या मुळाशी असलेल्या व विश्वांत आणि स्वतःच्या आत्म्यांत स्फुरणाच्या त्या शब्दातीत चिन्मय तत्त्वाची सर्वांनी उपासना करावी. मानवाला या त्याच्या शरीरापलिकडे कांही अस्तित्व आहे. ज्या 'चैतन्यरूपाने तें आहे, त्यांतच उच्च आकांक्षा, उदात्त ध्येयें स्फुरतात. म्हणून त्या तत्त्वाचें स्मरण करणारा एक द्रष्टा म्हणतो—

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं

सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।

यत् स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं

तद् ब्रह्म निष्कलमहं न च भूत संघः ॥

माझ्या हृदयांत स्फुरणाच्या आत्मतत्त्वाचें मी प्रभातकाळीं स्मरण करीत असतो. त्या आत्मतत्त्वाचें स्वरूप काय ? तें चैतन्यमय आहे, तें

सन्मय आहे, सदैव असणारें आहे आणि तें आनंदमय आहे. प्राणी झोपलेला असो, जागा असो, स्वप्नांत असो, तें तत्त्व ज्ञानरूप असल्याने सर्व जाणत असतें, परमहंसांना प्राप्त होणाऱ्या— श्रेष्ठ योग्यांना समाधीत आकलन होणाऱ्या त्या ब्रह्माचेंच मी रूप— पंचमहाभूतांचा समूह म्हणजे मी नव्हे.

अशा तऱ्हेचें आत्मस्वरूप प्रत्येकाने जाणवें, ही ऋषींची इच्छा. मनुष्य मर्त्य असला तरी त्या श्रेष्ठ ज्ञानाचा तो वारस आहे. म्हणून उपनिषदें मानवांना ' अमृतस्य पुत्राः ' असें म्हणतात. या अमृतपुत्रांना उद्देशून दुसरा एक ऋषि म्हणतो—

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः
आये दिव्यधामानि तस्थुः ।
वेदाहमेनं पुरुषं महान्तं
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥

हे अमृतस्वरूपी परमेश्वराच्या पुत्रांनो, स्वर्गीय तेजोमय धामांत राहणाऱ्यांनो, एका. त्या तेजोमय पुरुषाला मी जाणलें आहे, अंधाराच्या पलिकडून सूर्याप्रमाणें असणाऱ्या त्याची प्रभा सर्वत्र पसरत आहे.

उपनिषदांतील सर्व विचार मानवाला उदात्त पातळीवर जीवन जगण्याचा मार्ग दाखवतात, शुभ कर्मांची प्रेरणा देतात. सर्व मानवांत ऐक्य असावें, हृदयांतील विचार एक असावा, ' समानीव आकृतिः, समानाः सुमनांसि वः ' अशीच इच्छा. त्यासाठी ज्ञानाच्या आदान-प्रदानांत व सर्व क्षेत्रांत त्या वेळीं प्रार्थना होती ती हीच कीं—

ॐ सह नावचतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥

परमेश्वर आम्हां उभयतांचें रक्षण करो. दोघांचें पालन करो. आम्ही दि. गी. भा....३

बरोबर सामर्थ्य संपादन करूं. आमचें अध्ययन तेजस्वी असो. आमच्या अन्तःकरणांत एकमेकांबद्दल द्वेष-मत्सर नसावा.

स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ।

त्याने आमची शुभ, कल्याणमय मतीशीं सांगड घालावी.

सारांश, सद्भाव, सहकार्य व सहजीवन यांची साधना करीत परम-पुरुषार्थाची साधना करण्याची प्रेरणा आम्हांला व्हावी. सर्व उपनिषदांच्या वाणींत हाच विचार प्रभावी आहे व सर्वत्र भरलेला आहे. त्या सर्व ऋषींची प्रार्थना, त्यांचा ध्यास म्हणजे—‘तमसो मा ज्योतिर्गमय । असतो मा सद्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।’—अंधारांतून, अज्ञानांतून माझी मुक्तता व्हावी, प्रकाशाकडे मला मार्ग मिळावा, खोटे, मिथ्या, नश्वर यापासून सुटून सत्याची प्राप्ति व्हावी, मृत्यूपासून सुटका होऊन मला अमरपदाची जोड व्हावी.

उपनिषदांचें सार भगवंतांनी गीतेंत पुनः गायिलें. त्यावर भाष्य करतांना श्रीज्ञानदेव हेंच म्हणाले—‘दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म-सूर्यें पाहो ।’

संस्कृत भाषेंतील ‘अध्यात्मविद्या विद्यानां’ उपनिषदांत आहे. तें गीर्वाण भाषेचें-अमरांच्या भाषेचें-वैभव आहे. त्यामुळेंच ही गीर्वाण वाणी ‘दिव्या’ ठरली आहे.

१७. संस्कृताची परंपरा :

प्राचीन काळांतली संस्कृत भाषेच्या अध्ययन-अध्यापनाची ही परंपरा खंडित झालेली नाही. उलट इंग्रजीच्या प्रसाराबरोबरच संस्कृतच्या पुनरुज्जीवनाकडेहि आपल्या लोकांचें लक्ष जाऊं लागलें. याचें बरेचसें श्रेय युरोपियन पंडितांनाहि दिलें पाहिजे. मॅक्समुलर, विण्टरनीझ, कीथ,

डायसेन, गार्वे, कोल्ब्रुक असे कितीतरी युरोपियन पंडित वेद-वेदांगे, उपनिषदे-भाष्ये, काव्य-नाटके यांचा अनुवाद करीत होते, संशोधन करीत होते व मूल्यमापन करीत होते. इंग्रजी शिकलेला नवा वर्गहि संस्कृतचे अध्ययन-संशोधन करीत होताच. त्यांत डॉ. भाडारकर, लो. टिळक, विष्णुशास्त्री पंडित, राजारामशास्त्री भागवत, वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, गजेंद्रगडकर अशा कितीतरी थोर व्यक्ति आहेत. ही परंपरा किंजवडेकरशास्त्री, पं. सातवळेकर, पं. वर्णेकर, पद्मभूषण पां.वा. काणे, डॉ. वेलणकर व डॉ. चिंतामणराव देशमुख यांच्यापर्यंत कायम आहे. इंग्रजीचा गंध नसलेली जुन्या पठडीतली पंडित घराणीं आजहि वाई, सातारा, कोल्हापूर, पुणे, नासिक येथे कितीतरी आहेत. वेदपठण व तेहि घनपाठ व जटापाठ पद्धतीने म्हणणारे, पूर्वमीमांसा, व्याकरण, वेदान्त यावर अस्खलित भाषेत वाद-विवाद व प्रवचन करणारे महापंडित त्यांत आहेत. आधुनिक बंगालमध्ये राजा राममोहनराय स्वतः संस्कृतचे पंडित होते. पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, तारानाथ तर्कवाचस्पति, रमेशचंद्र दत्त इत्यादि आधुनिक विद्वान् संस्कृतची परंपरा चाळू ठेवण्यासाठी सतत झटले. उत्तर प्रदेशांत काशी हें तर संस्कृत-विद्येचे माहेरघ. तेथे संस्कृत कॉलेजची स्थापना झाली. राजराजेश्वरशास्त्री द्रवीड, अनंतशास्त्री असे कितीतरी प्रकांड-पंडित तेथे आहेत. आजहि संस्कृतमध्ये दैनिके व मासिके सुरू आहेत. पंजाबांत स्वामी दयानंदानी ' सत्यार्थ प्रकाश ' लिहून वैदिक धर्माच्या पुनःप्रतिष्ठापनेचे कार्य सुरू केले. आर्यसमाजी पंडित ते निष्ठेने चालवीत आहेत. दक्षिणेंतहि तेंच. आणि म्हणून मद्रास विद्यापीठांतली एक नामवंत पंडित व ' प्रतिभा ' या संस्कृत मासिकाचे संपादक पं. वे. राघव म्हणतात—

मनुं व्यासं च वाल्मीकिं कालिदासं च शंकरम् ।
कर्वींश्च शास्त्रकारांश्च व्याख्यातृन् मनदेशिकान् ॥

उत्पाद्य नैव विरता संस्कृत-प्रतिभा-खनिः ।

अद्यापि नवरत्नानां प्रसवित्री प्रकाशते ॥

महर्षि वाल्मीकि आणि व्यास, स्मृतिकार मनु, प्रस्थानत्रयीवर्गील भाष्यकार आद्य आचार्य शंकराचार्य आणि इतर अनेक कवि, शास्त्रकार, निबंधकार व टीकाकार यांना जन्म देऊन संस्कृत भाषेच्या प्रतिभेची खाण संपुष्टांत आलेली नाही. आजहि नवनव्या रत्नाना जन्म देण्यास तिची कूस समर्थ आहे, समृद्ध आहे.

१८. भारत-भारतीचें भविष्य :

म्हणून भारत-भारतीचा भविष्यकाळ भूतकालाप्रमाणेच गौरवशाली आहे यांत शंका नाही. भारताला स्वातंत्र्य लाभतांच तिच्याविषयींची उदासीनता कमी झाली. पहिली गोष्ट म्हणजे भारतीय संविधानकांतच देशी भाषांच्या विकासासाठी व भारतीय विज्ञानासाठी संस्कृत हाच आधार होय हें विश्वासपूर्णरीत्या तद्घोषित करण्यांत आलें. भारताची राजमुद्रा ' सत्यमेव जयते । ' ही उपनिषद्-वाणी स्वीकारण्यांत आली. भारतीय नौदलाच्या चिन्हांतहि ' शं नो वरुणः '—तो वरुणदेव आमचें कल्याण करो-ही वैदिक प्रार्थना स्वीकारण्यांत आली. भारतीय आयुर्विमा संस्थेचें ब्रीदवाक्यहि ' योगक्षेमं वहाम्यहम् '—मी तुमच्या प्राप्त धनाचें रक्षण करीन, अप्राप्ताची जोड करीन व अशा रीतीने तुमची काळजी वाहीन— हें भगवद्गीतेंतील वचन स्वीकृत करण्यांत आलें आहे. अनेक विद्यापीठें व विद्यालये ' सा विद्या या विमुक्तये ', 'संहतिः कार्यसाधिका ', ' निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु ' अशीं घोषवाक्यें स्वीकारीत आहेत. याचा अर्थ, ही अमरवाणी जीवनाला प्रेरक संदेश देण्याचें कार्य करीत आहे, आदर्श पुरवीत आहे. अनेक पदवीदान समारंभ देव-वाणींत पार पडूं लागले आहेत. पदवी-पत्रहि संस्कृतांतून स्नातकांना

दिलें जावें ही कल्पना मान्य होत आहे. संस्कृतिभाषाआयोगाची निर्मितिहि झाली. राजधानींत त्यासाठी विद्यापीठहि स्थापन झालें आहे. आकाशवाणीवर तिला स्थान मिळालें आहे. भारत-भारतीचा भक्त तिच्या प्रसारासाठी यथामति, यथाशक्ति प्रयत्न करीत आहे. अशा वेळीं सुशिक्षित सामान्यांनी तिच्या विकास-विस्ताराला थोडातरी हातभार लावावा. महामना पं. जवाहरलाल नेहरू यांचे पुढील उद्गार प्रत्येक भारतीयाने मनन करावेत. पंडितजी म्हणाले—“यदि मुझसे पूछा जाय कि भारतकी सबसे विशाल संपत्ति क्या है और उत्तराधिकारके रूपमें उसे सर्वोत्तम कौनसी वस्तु प्राप्त हुई है तो मैं निःसंकोच उत्तर दूंगा कि यह संपत्ति संस्कृत भाषा है और साहित्य एवं उसके भीतर जमा सारी पूंजीही है ।... यह बड़े आश्चर्यकी बात है, अतीतकी संपत्ति होते हुएभी संस्कृत एक जीवित परंपरा है । मैं संस्कृतके अध्ययनको प्रोत्साहन देना और अपने विद्वानोंको इन भाषाके मुंदे साहित्यकी—जो प्रायः भुला दिया गया है—छानबीनमें लगाना पसंद करूंगा । ”

संस्कृत भाषेला आपल्या संस्कृतींत केवढें मोलाचें स्थान आहे, हें यावरून कळून येईल. आपल्या राष्ट्रीय जीवनांत तिला राष्ट्रभाषेचें स्थान असावें असें सर सी. व्ही. रामन् यांच्यासारख्या विज्ञानवेत्त्यांचें मत आहे. पण तें अशक्य आहे व पटण्यासारखे नाही. पण राजकीय-दृष्ट्या जरी ती राष्ट्रभाषा न झाली तरी सांस्कृतिकदृष्ट्या मात्र तशी ती होती व राहिल. आपल्या विद्यापीठांतून न्याय, व्याकरण, वेदांत, समीक्षा व समाजशास्त्र यांच्या विद्यार्थ्यांना तसेंच आयुर्वेदादि वैद्यकाच्या विद्यार्थ्यांना संस्कृत भाषेचें ज्ञान असणें आवश्यक आहे हेंहि सांगावयास नकोच. ही जबाबदारी नव्या पिढीची आहे. या गीर्वाण वाणीची दिव्यता, जीवन उज्वल करण्याचें सामर्थ्य, जर पटलें असेल तर महाराष्ट्रांतील एक थोर

पंडित व आचार्य स्व. महादेवशास्त्री ओक यांच्या सुरांत सूर मिळवून
आपण म्हणू या—

जयति जयति विष्णुघ-भारती जयति ।

रसिकवृन्दसदसि लसति ॥

मृदु-मंजुल-वचनामृतधारां श्रवसि किरन्ती ।

मधुर-मनोहर-सुन्दर-वेषा भुवि विचरन्ती ।

स्वगुणैरितरा भाषायोषाः समुपहसन्ती ।

तोषं विदुषां सर्वेषामपि हृदि जनयन्ती ॥

(सक्ति-सुधा-तरंगिणी)

भारती वेद मंडल, ज. सं. स्व. ...
मुंबई ... वि. ...
सं. क्र. १२३९४

संस्कृत साहित्य सरिता

संस्कृतमधील सर्व प्रसिद्ध काव्य-नाटकांचे
मराठीतून सांक्षिप्त पण सरस कथानुवाद

त्या त्या पुस्तकांतील सुभाषितांसह दुसरी आवृत्ति

१. रघुवंश	१७. पञ्चरात्र
२. शाकुन्तल	१८. रत्नावलि
३. विक्रमोर्वशीय	१९. कादम्बरी
४. मृच्छकटिक	२०. मेघदूत
५. प्रतिमा	२१. शिशुपालवध
६. महावीरचरित	२२. किराताजुनीय
७. उत्तररामचरित	२३. बुद्धचरित
८. मालतीमाधव	२४. मुद्राराक्षस
९. स्वप्नवासवदत्ता	२५. प्रतिज्ञायौगंधरायण
१०. दशकुमारचरित : १	२६. अविमारक
११. दशकुमारचरित : २	२७. अभिषेक
१२. वेणीसंहार	२८. मध्यमव्यायोग
१३. कुमारसम्भव	२९. कर्णभार
१४. मालविकाग्निमित्र	३०. ऊरुभङ्ग
१५. हर्षचरित	३१. पार्वतीपरिणय
१६. नागानंद	३२. नलोदय-नैषध

[यांतील सुटी पुस्तके विकली जात नाहीत.]

बत्तीस पुस्तकांची रंगीत संचपेटी : रु. १२

कुमारवयीन मुलांमुलींसाठी सुयोग्य पुस्तकांची वाण
आम्ही अंशतः भरून काढीत आहोत.....

संस्कृत साहित्य सरिता

संस्कृत मधील प्राचीन प्रसिद्ध
काव्य-नाटकांचे संक्षिप्त अनुवाद
३२ पुस्तकांची संचपेटी : रु. १२

कुमार साहित्य माला

विविध प्रकारची ऐंशी वर
पुस्तके यांतून प्रसिद्ध झाली. प्रत्येक
महिण्यांत नवी भर पडते.
कुमारांची ही ज्ञानकोश-मालाच.

काहींतरी नवेच करा

काहींतरी नवेच करून अलौकिक
जीवन घडविणाऱ्या एकूणपन्नास
व्यक्तींची स्फूर्तिदायक चरित्रे.
पन्नास पुस्तकांची पेटी : रु. २५.

गाउं त्यांना आरती

थोर व्यक्तींसाठी किंवा कार्या-
साठी जीवित समर्पित करणाऱ्या
स्त्री-पुरुषांची तेजस्वी जीवन-दर्शने.

अर्शां आणखी अनेक : संपूर्ण सूचि मागवा.

सांस्कृतिक महाराष्ट्र दर्शन

महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक केंद्रांची
विश्वसनीय ऐतिहासिक माहितीसह
सचित्र मार्गदर्शक पुस्तके : पांच संच.

देवादिकांच्या-सणांच्या गोष्टी

प्रत्येक सणा-उत्सवाचे महत्त्व काय, ते
कसे सुरू झाले याची पुराणसंदर्भावरून
सांगितलेली मूळ गोष्ट : दोन संच.
शाळेत व घरांत सारखेच आवश्यक.

मराठ्यांचे महापराक्रम

मराठी तलवारीचे पाणी आणि
मराठी बाण्याचे तेजस्वी दर्शन
घडविणाऱ्या खूप चित्रांच्या युद्ध-कथा.
आकर्षक रंगीत मुखपृष्ठ.

मराठी शेक्सपिअर

शेक्सपिअरच्या प्रख्यात नाटकांची
मराठी संक्षिप्त कथारूप निवेदने. वेग-
वेगळ्या अठरा नाटकांची १३ पुस्तके.

वोरा अँड कंपनी पब्लिशर्स प्रा.लि., मुंबई २

REFBK-0012317

भारत सरकार, नया दिल्ली, भारत.

संख्या: १४४९ दि: १०/११/५९

दि: १५/५९ को दि: १४-३-५९